

Л. О. Удовенко
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

АВТОРСЬКЕ СТВОРЕННЯ ТОПОНІМІЧНОГО ПРОСТОРУ В ХУДОЖНЬО-ІСТОРИЧНОМУ ТВОРІ (НА МАТЕРІАЛІ РОМАНУ ПАВЛА ЗАГРЕБЕЛЬНОГО «ДИВО»)

У цій статті зроблено спробу проаналізувати особливості авторського використання топонімів у романі «Диво» П. Загребельного, з'ясувати роль топонімів в оригінальній композиції твору, у якому поєднано в одній розповіді далека минувшина та сучасність, зіставляється те, що відділене майже тисячоліттям.

Ключові слова: *топонім, топонімія, топонімічний простір, хронотоп.*

В данной статье делается попытка проанализировать особенности авторского использования топонимов в романе «Диво» П. Загребельного, определить роль топонимов в оригинальной композиции произведения, в котором объединены в одном повествовании далёкое прошлое и современность, сопоставляются события, отдалённые во времени почти тысячелетием.

Ключевые слова: *топоним, топонимия, топонимическое пространство, хронотоп.*

This article attempts to analyze the characteristics of place-names in the author's novel «Miracle» by P. Zagrebelny, the role of names in the original composition product, which combines in a single narrative the distant past and present, map events, separated by almost a millennium.

Keywords: *toponym, toponymy, toponymic space, chronotope.*

Функціонування власної назви в художньому творі – це процес накопичування нею ознак предметного значення. Одними з перших узагальнень в теорії поезики оніма було твердження про навмисний характер підбору власних назв у художньому творі. Починаючи з платонівського діалогу «Кратил», у якому творчій художній свідомості приписується прагнення закріплювати за іменами такі компоненти змістової структури, які б працювали на ідейно-естетичну сферу літературного твору, здійснюється генеральна лінія розвитку явлень про власну назву як засіб поезики: лінія максимального використання його семантичних можливостей.

Поняття простору, точніше «просторового почуття», узвичаїлися в гуманітарних дослідженнях завдяки німецькій філософській думці початку ХХ ст., що базувалася на працях Ф. Ніцше, М. Гайдеггера, у яких метафізична просторовість є надзвичайно актуальною. Одним із основних принципів філософії є «топологічне бачення світу», яке характеризує той чи інший текст. Особливим поштовхом для «просторових досліджень» стало визначення М. Бахтіна поняття «хронотоп» як формально-змістовної категорії, унаслідок чого простір уже усвідомлюється обов'язковим атрибутом художнього тексту.

Збереження топонімів упродовж тривалого часу, передання їх від етносу до етносу, перехід з однієї мови до іншої – все це робить їх акумуляторами значної за обсягом позамовної інформації, знаками епох, подій, конкретних людських дол. Останнє – енциклопедична обтяженість відомих топонімів, їхня здатність виконувати акумулятивну функцію – значно розширює можливості використання власних назв цього класу не лише як засобу прямої номінації описаного чи згаданого географічного об'єкта, а й у різноманітних вторинних функціях.

Топоніми в літературному ономастиконі не досліджено належним чином. Здебільшого увага дослідників обмежується топонімічним коментарем певних художніх творів, зокрема, встановленням зв'язку між реальною топонімією (так званими топонімічними прототипами) і топонімами літературних творів. На думку окремих дослідників, топонімія в художніх творах у переважній більшості є частиною об'єктивної ономастики, що робить її об'єктом загальнолінгвістичних, тобто історико-літературних, етимологічних і статистичних студій [9, с. 58].

Типи географічних назв єдині для всього світу, бо відображають насамперед ставлення людини до об'єктів довкілля. Топонімікон художньої літератури зберігає актуальність як об'єкт вивчення передусім у дискурсі конкретного художнього тексту, ширше – на пряму, школи чи національної словесної культури в цілому, вужче – у плані етимології в її класичному розумінні. Сучасні філологи-ономасти відзначають, що пріоритетним напрямом описової поетики оніма є синхронічне дослідження поетонімії конкретних творів, тому актуальність статті, на нашу думку, цілком закономірна. Мета статті – з'ясувати особливості авторського вживання топонімів у художньому тексті роману «Диво» Павла Загребельного.

Дослідники виділяють виділяють типи топонімів за походженням, за парадигматичною організацією, за синтаксичною роллю в реченні.

Використовуючи топоніми з певною стилістичною метою, автор за власним бажанням може вдатися не лише до їхніх офіційних форм, а й до колоквиалізмів, поетонімів, до топонімічних перифраз. Нам видається слушним положення про те, що стилістичний потенціал топонімів далекий від нуля, у них слід розрізняти три шари: 1) топонімічне значення; 2) етимологічне значення; 3) звучання. Останнє передбачає тісний зв'язок із системою інших словесних образів літературного твору, зумовленість жанром і тематикою твору.

Для прозаїків топоніми, як правило, трансформуються в художній прийом: створюють просторову доміанту, формують характери персонажів, здійснюють зв'язок поколінь, об'єднують простір і час. Тому особливості топонімів художнього твору, прийоми їхнього використання, ширше – спроби формування окреслення простору літературного тексту – невід'ємна складова ідіостилю письменника.

Питанням поетики оніма, добору умовних засобів ономапоетики присвячено багато мовознавчих праць. На нашу думку, особлива заслуга у вивченні й розробці цих питань належить В. М. Калінкіну [5, с. 8].

Досліджуючи топонімікон художнього твору, визначають структуру і функції ономастичних одиниць, що не тільки уможливило простеження взаємодії топонімів із контекстом і розгляд семантичних конотацій, які дозволяють визначити функціонування топонімів у різних за жанром творах, у різні періоди творчості митця. Топоніми – невід'ємні елементи форми і змісту історичного твору, виразні носії авторського задуму. Дослідження художніх топонімів дозволяє визначити їхню функційну багатоаспектність і системність (іноді – асистемність) використання.

Топонімічний простір історичного роману П. Загребельного «Диво» якнайтісніше пов'язаний з усією змістовою системою твору, слугує засобом ідентифікації топонімічних об'єктів, позначений великим семантико-художнім потенціалом. Топонімія роману за своїм складом і структурою, варіативністю форм і стилістичними функціями відзначається широким розмаїттям.

Топоніми не єдиний засіб ідентифікації топографічних об'єктів. Топографічні об'єкти в художніх творах, як і поза художньою реальністю, можуть бути представлені апелятивами-топонімами, що функціонують у семантичному просторі літературного твору. Топонімічна номінація й аномінація – це результати складних процесів, взаємозумовленості елементів різного характеру: гносеологічного, психологічного, мовного, логічного, семіологічного.

Науковці довели, що топонім у художньому творі має семантичне поле, яке є певним сектором лексики, об'єднаним відношенням паралелізму (синонімами), контрасту (антонімами), прирощенням (переносним метонімічним) значення-супроводу. Залежно від особливості топоніма, його місця в онімічному полі, взаємодії таких полів, призначення топонімів у тексті відповідно до авторського задуму, їхнім екстенсивним виміром може стати мікроконтекст безпосереднього вживання: епізод твору, контекст історичного твору в цілому і навіть контекст усієї творчості письменника.

Топоніми, функціонуючи в тексті, можуть нести в собі імпліцитну інформацію та виступати в ролі символу. Семантика і функціонування символічних власних назв суттєво відрізняється від семантики та функціонування звичайних ономастичних слів.

Топоніми-символи в художньому тексті виконують характеристичну, фонову, описово-зображальну функції. Характеристична функція полягає в тому, що топоніми-символи в тексті літературного твору використовуються як засіб вказівки на яку-небудь ознаку або стан,

характерний для об'єктів, явищ, а також персонажів. Фонова й описово-зображальні функції коментарів не потребують: їхня семантика наскрізна.

Павло Загребельний зібрав у романі «Диво» велику кількість як макротопонімів – назв планет, зірок (*Сонце, Місяць, Земля, Всесвіт*), держав і міст тисячолітньої давнини і сучасності (*Руська земля, Єрусалим*), так і мікротопонімів – від назв майданів і вулиць до назв монастирів, будівель. Але не тільки це робить роман унікальним літературним явищем. Оригінальними є і роздуми письменника про місце творчої людини у світі, про її місію на Землі, і той прийом до якого вдається автор. Власне топологічне бачення світу П. Загребельний утілює в особі митця Софії Київської для якого образ першої букви абетки – «Аз» – насамперед пов'язаний із усім Всесвітом: «Аз» – сказав чоловік і став на ноги, щоб мати внизу під собою цілий світ, щоб мати в своїй услугі все плаваюче, повзуче, стрибаюче. Далеко видно з тої башти буття – в майбутнє і минуле, на всі чотири вітри, і в небо, де *Сонце, Місяць і Земля* теж творять великий трикутник Всесвіту.... Ось що таке А» [4, с. 451]. Ми вважаємо, що макротопоніми в наведеному контексті виконують ще і вторинну функцію, символізуючи світоглядні орієнтири людини Київської Русі, що в контексті протиставляються світогляду арабського світу: «Ель Алеф початок усіх початків, зміста перша літера арабського алфавіту, слід змії на просонченому піску, тінь, кинута на землю...знак життя й смерті, лінія, що з'єднує схід і захід і з'єднує північ і південь, міра всіх мір, одиниця й безмежність, минуле, нинішнє й майбутнє в одному начерку» [4, с. 451].

Описово-зображальну і фонову функції в романі виконує низка макротопонімів на позначення образів могутніх давніх царств, імперій і сучасних держав: *Болгарське царство, Візантія, Русь, Польща, Чехія, Біармія, Болгарія, Римська імперія, Греція, Скандинавія, Єгипет, Італія, Іспанія, Іверія, Македонія, Сербія, Німеччина*.

Як правило, П. Загребельний уживає топоніми, що виконують характеристичну функцію: відомі болгарські назви використано у змалюванні образу великого видовища в столиці Візантії, Константинополі, ця подія – страта полонених. «Слідом котилися штудерно поцяцьковані колісничі з виліпленими на них зображеннями найбільших твердинь *Болгарії: Струмиці, Водена, Средця, Відина*, ще інші колісничі зображали окремі болгарські провінції, як їх називано у *Візантії: Пресна, Пеларгонія, Соск, Моліс*» [4, с. 304]. У цьому епізоді показано втрату величчя Болгарії, символом якої були колісничі, загарбані візантійцями, із зображенням топографічних об'єктів, що мали б демонструвати величчя переможців.

За всіх часів завжди існують певні ціннісні орієнтири. Письменник використовує топоніми в оцінній функції: «Та чи знаєш ти, що в мене жони скрізь – і на *Русі*, і в *Польщі*, і в *Чехії*, і в *Угрі*, і в *Царграді*, і в *Біармії*, і в *печенігів*» [4, с. 112]. На той час, напевне, стільки дружин, та ще й із різних країн, міг дозволити собі тільки багатій, який мав можливість подорожувати й вільно продавати свій крам по всьому світу, дуже небезпечному в ті часи. Оцінну функцію доповнює характеристична функція топонімів, яка прямо вказує на те, що саме цей персонаж не християнин.

Особливе художнє навантаження несуть топоніми, які розкривають глибину образу християнства. Автор описує дива, які прочани бачили в Єрусалимі, а потім розповідали про них русичам. «Бачили ж вони в *Єрусалимі* на місці розп'яття Ісуса Христа розщілину, крізь яку пролилася його кров на голову Адамову» [4, с. 356].

Часто назви держав автор уживає для детальної характеристики подій або персонажів роману: «А потім запрагнув Болеслав приєднати до своїх земель ще й *Чехію*» [4, с. 369].

Такі гіперонімічні топоніми, як назви земель чи князівств письменник використовує, відтворюючи історичний колорит Київської Русі: *Руська земля, Древлянська земля, князівство Полоцьке, Ростово-Суздальська земля, Новгородська земля, князівство Туровське, Суздальські землі, Сіверська земля, Придунайські землі*. Макротопоніми Павло Загребельний уживає здебільшого в контексті великих подій. «Війська двох братів зійшлися в *Сіверській землі*, коло *Лиственя*, в чорну грозову ніч...» [4, с. 518].

На позначення в сучасному розумінні поняття «район» або «регіон» в давнину були лексеми «сторона» або «кінець», що засвідчує текст роману: *Славенська сторона, Славенський кінець, Плотницький кінець, Загородський кінець, Неревський кінець*. «Ярослав зібрав дружину, пішов на

втихомиріння, на всіх п'яти кінцях, навіть на *Неревському* й на *Славенському* блукали по *Новгороду* зчорнілі, опухлі люди...» [4, с. 517].

Події тисячолітньої давнини – композиційний центр роману «Диво», ядро глобального конфлікту. Час дії – кінець X – перша половина XI століття. Про той період П. Загребельний пише: «Видно, то були не гірші століття, коли *Київська Русь* уже в десятому і на початку одинадцятого століття, тобто ще не відійшовши цілком у русло панівного тоді християнства, дивувала світ своєю культурою, своєю силою, своєю талановитістю». Оскільки в романі розвиваються події за часів Київської Русі, то автор уживає застарілі географічні назви: *Вишгород*, *Корсунь*, *Царград*, *Константинополь*, *Візантія*.

Стамбул, *Константинополь*, *Візантія*, *Царград* – це місто під чотирма назвами. Давньогрецьке місто *Візантія* було перейменоване в *Константинополь*, коли імператор Костянтин зробив його столицею першої християнської імперії. *Царградом* його назвали київські князі, коли ходили туди «добувати славу»: «Ось поїдемо зі мною до *Царграда*, то забачим там святу *Софію*, а ще тисячу церков і монастирів, яких нема ніде у світі...» [4, с. 158]; «Вдячні сучасники мерщій прозвали Костянтина Великим, а столицю найменували *Константинополем*, на знак чого було випущено медаль з відповідним написом» [4, с. 296].

Звичайно, найбільшою є група топонімів на позначення міст як давньоруських, так і закордонних: *Київ*, *Царград*, *Константинополь*, *Вишгород*, *Білгород*, *Полоцьк*, *Туров*, *Ростов*, *Брянськ*, *Псков*, *Чернігів*, *Варна*, *Солінь*, *Адріанополь*, *Мосинополь*, *Краків*, *Прага*, *Любеч*, *Афіни*, *Делос*. У романі автор використовує їх з різноманітною художньою метою. Одні топоніми стають контекстуальними антонімами: «Зроблю *Київ* суперником *Константинополя*..., а для цього все зробимо, як у *роменським стольнім городі*: церкву *Софії*, *Золоті ворота*, монастирі, храми, грища, палати...» [4, с. 552]. Інші топоніми виступають контекстуальними синонімами: «Коли ж божественний Юстиніян ставив святу *Софію*, то всі великі города й землі – *Афіни*, *Делос*, *Кизик*, *Єгипет* – славні своїми будівлями, віддали все своє найцінніше: мармур, золото, срібло, слонову кістку, колони й різьблення» [4, с. 553].

Найвідоміша функція топонімів – це характеристика предметів або осіб за місцем їх виготовлення або відповідно – помешкання. Характеристика найкращих коней за місцем їх розведення: «Бувають там аж он які коні! З *Арголіди* й *Аттики* коні, що їх об'їжджували сини амазонок, коні з *Каппадокії*, з *Віфінік*, із *Фрігії*, коні з *Сицилії*, про яких мовлено, що їх годували квітками, такі вони були пешені...» [4, с. 301].

Використовуються в романі «Диво» назви міст різного часу виникнення: *Чернігів*, *Харків*, *Київ*, *Москва*, *Ленінград*. Це дає змогу поєднати часові площини роману: «Він шов понад ріками з диких пущ, брався на *Чернігів*, огинав *Київ*здалеку, мовби ловив його у зашморг своїх намов, люди звідусюди стікалися слухати святого» [4, с. 514]; «Так здавалося Гордієві Отаві, однак незабаром прийшла трагічна звістка, що *Харків* знов у фашистських руках, а це ж ішла весна сорок другого року...» [4, с. 421]; «Ще й симпатичне слово «*Асторія*», – докинув лікар. – У *Ленінграді* ресторан «*Асторія*» – просто чудо» [4, с. 15]. Уживання мікротопонімів тільки підсилює ефект часової єдності.

Складна композиція роману поділяє художній ономастикон умовно на дві частини: давні та сучасні назви, тому що події автор описує на відстані тисячоліття. П. Загребельний використовує у творі багато назв сучасних держав: *США* [4, с. 587], *Греція* [4, с. 90], *Афіни* [4, с. 90], *Рим* [4, с. 83], *Італія* [4, с. 511], *Франція* [4, с. 545], *Югославія* [4, с. 541], *Австрія* [4, с. 542], *Німеччина* [4, с. 21], *Англія* [4, с. 200], *Болгарія* [4, с. 253], *Європа* [44, с. 284], *Україна* [4, с. 83], *Росія* [4, с. 11], *Польща* [4, с. 502], *Чехія* [4, с. 112], *Угорщина* [4, с. 112], за якими простежуються історичні зміни в територіальному вимірі.

У тексті роману натрапляємо на гідроніми – назви океану, морів, річок: *Дніпро* [4, с. 242], *Дунай* [4, с. 242], *Десна* [4, с. 81], *Почайна* [4, с. 94], *Волхов* [4, с. 221], *Ручей* [4, с. 108], *Маріса* (візантійська назва *Хабар*) [4, с. 242], *Гень* [4, с. 359], *Дичина* [4, с. 479]. Багато річок мають настільки давні імена, що навіть важко буває визначити, коли вони виникли. До таких належить і назва нашого Дніпра. Здавалось би, слов'янська річка *Дніпро* мусить і назву мати слов'янську, але факти переконають в іншому. Найбільші річки півдня Європейської частини мають у звучанні

спільні елементи: *Дунай, Дніпро, Дністер, Дон*, у яких повторюється елемент «дн-». Успадковане слов'янами, *Danapr* (етимологічне значення «глибока річка») дещо змінило своє звучання: перше «а» перейшло в короткий глухий звук, що згодом зник, а на місці другого, довгого «а» розвинувся дифтонг, що передавався літерою «ь». У російській мові «ь», як відомо, перейшло в «е», а тому маємо *Днепр*, в українській в «і» – *Дніпр*. Проте здавна вживають і другу форму – *Дніпро*, яка зобов'язана своєю появою чоловічим іменам на -о [3, с. 81–84].

Мікротопоніми роману «Диво» на позначення вулиць виникли в різні часи: *Мельникова, Володимирська, Велико-Житомирська, вулиця Велика (у Києві), вулиця Меса (у Константинополі)*: «...машина поволі проїхавши нескінченну низку вулиць від *Мельникова* до *Велико-Житомирської*, повернула на *Богданову площу*, з одного боку якої мовчазно стояла *Софія*, а з другого ще й досі курилися руїни будинків, швидко вимчала їх на *Володимирську*...» [4, с. 120].

Трапляються досить давні історичні назви: *Богданова площа* [4, с. 120], *Шевченковий парк* [4, с. 120], *Старокиївська гора* [4, с. 81], *Успенський собор* [4, с. 92], *Денисівський монастир* [4, с. 81], *Михайлівський монастир* [4, с. 92], *Кирилівська церква* [4, с. 81], *Софія Київська* [4, с. 81]. Усі наведені топоніми виконують стилістичну функцію елементів художнього образу персонажів, подій, держав.

В історичному романі «Диво» Павло Загребельний використав реальні топоніми і частину, можливо, вигаданих, до складу яких входять як архаїчні географічні назви, так і сучасні топоніми на позначення світових й українських географічних об'єктів. Автор використовує топоніми для характеристики місцевості, опису історичних подій, явищ. Топоніми виконують три основні стилістичні функції в романі: номінативно-ідентифікаційну, описово-зображальну і фонову. Найголовнішою функцією топоніма є номінативно-ідентифікаційна, коли географічна назва виступає як хронотоп. Перебуваючи у взаємозв'язку екстралінгвістичних і лінгвістичних чинників, топоніми перетворюються в контексті роману «Диво» на поетоніми. Часто топоніми використовуються як допоміжні елементи в характеристиці персонажів, описі подій, явищ. Сукупність топонімів створює в авторській поетичній системі мовлення топонімічне простір, який стає підґрунтям лексико-семантичного прирощення від окремого епізоду твору до контексту всього історичного роману. Художній простір роману «Диво» руйнує уявлення читача про локальний простір, адже його, за задумом автора. Розширюють засоби ретроспекції і причинно-наслідкові змінення, які виникають із плином часу.

Література

1. Бондалетов В. Д. Русская ономастика : [учеб. пособ. для студ. пед. ин-тов] / В. Д. Бондалетов. – М. : Просвещение, 1983. – 224 с.
2. Гумецька Л. Л. Нарис словотворчої системи української актової мови XIV–XV ст. / Л. Л. Гумецька. – К. : Вид-во АН УРСР, 1958. – 298 с.
3. Давньоруська ономастична спадщина в східнослов'янських мовах: [зб. наук. пр.] – К. : Наук. думка, 1986. – 162 с.
4. Загребельний П. Диво : [роман] / Павло Загребельний. – К. : Дніпро, 1971. – 672 с.
5. Калинин В. М. Поэтика онима / В. М. Калинин. – Донецк : Юго-Восток, 1999. – 408 с.
6. Калинин В. М. К построению аксиоматики поэтики онима / В. М. Калинин // Лінгвістичні студії : Зб. наук. праць. – Вип. 5. – Донецьк : ДонДУ, 1999. – С. 219–228.
7. Калинин В. М. Мовні засоби ономапоетики / В. М. Калинин // Структура і функції ономастичних одиниць. – Донецьк : ДонДУ, 1992. – С. 48–57.
8. Калинин В. М. До визначення статусу поетики онима як наукової дисципліни / В. М. Калинин // Проблеми слов'янської ономастики : [зб. наук. пр.] – Ужгород, 1999. – С. 53–58.
9. Франко З. Т. Ономастика в мові творів Івана Франка / З. Т. Франко // Мовознавство. – 1975. – № 2. – С. 55–65.